

С. ҚҰМАРБЕКҰЛЫ¹, И. ГАЙСИН²

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: sanat_kv@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы,
Қазан федералдық университетінің профессоры
(Ресей, Қазан қ.), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru

**ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚИТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРДІ ҚОЛДАНУ
МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада географияны оқытуда қолданылатын жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастырудың дидактикалық принциптері жайлы айтылған. Оқу үдерісінде заманауи дидактикалық мүмкіндіктерді пайдалану және зерттелетін материал мазмұнының алуан түрлілігін кеңейту оқушылардың ынтасы мен қызығушылығын арттырады, шығармашылық ынтымақтастық пен бәсекелестікке жағдай жасайды, оқушыларды өзін-өзі бағалауға жетелейді. Дұрыс таңдалған дидактикалық принцип, оқушыларды әртүрлі дербес мақсатты оқу әрекетіне тарту арқылы дамытады, білім беру үдерісінің негізін құрайтын әмбебап оқу мақсаттары мен жетістіктерін қалыптастырады. Сондықтан ХХІ ғасырда білім берудің мәні жүйелік іс-әрекеттік тәсіл мен жаратылыстану-ғылыми сауаттылық арқылы барған сайын айқындалмаған, серпінді дамып келе жатқан, тұрақсыз және күрделеніп бара жатқан әлемде өз жолын табу үшін оқушының сенімді ішкі өзегі мен мақсат қою дағдыларын дамыту болып табылады.

Жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің негізгі қағидаты білім алушының жеке тұлғасын қалыптастыру және білімді дайын күйінде емес, «жаңа білімді алуға» бағытталған жанды оқу әрекеті арқылы дамыту болып табылады. Жүйелік іс-әрекет әдісінің технологиясы, білімгерлер алған біліміне сүйене отырып, оқу мәселесін өз бетінше анықтап, түсінетін арнайы жағдайларды орындау арқылы білім алу мүмкіндігін қамтиды.

Оқушылардың мектепте алған білімін өмірде қолдана білу қабілеті – бұл жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің, функционалдық сауаттылықтың және қазіргі заманғы мектеп білімінің қажетті дағдыларының маңызды аспектісі.

Кілт сөздер: географияны оқыту, жүйелік іс-әрекеттік, дидактикалық шарттар, белсенді оқыту, өзін-өзі дамыту.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Құмарбекұлы С., Гайсин И. Географияны оқытуда дидактикалық принциптерді қолдану мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.29>

***Cite us correctly:**

Kumarbekuly S., Gaisin I. Geografuiany oqytuda didaktikalyq principterdi qoldanu mumkindikteri [The Possibilities of Applying Didactic Principles in Teaching Geography] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.29>

S. Kumarbekuly¹, I. Gaisin²

¹*PhD Doctoral Student of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: sanat_kv@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Kazan Federal University
(Russia, Kazan), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru*

The Possibilities of Applying Didactic Principles in Teaching Geography

Abstract. The article describes the didactic principles of the formation of a system-activity approach in teaching geography. The forms and methods of teaching and conditions for the best use of didactic principles in pedagogical practice are considered.

The use of modern didactic opportunities in the educational process and the expansion of the diversity of the content of the studied material increase the motivation and interest of students in learning, create conditions for creative cooperation and competition, encourage students to self-esteem and self-esteem. A well-chosen didactic teaching principle ensures the development of students' personality through their involvement in various independent purposeful actions, forms universal educational goals and achievements that form the basis of the educational process. The article describes the didactic conditions and principles of the formation of a system-activity approach in teaching geography. The forms and methods of teaching and conditions for the best use of didactic principles in pedagogical practice are considered. The use of modern didactic opportunities in the educational process and the expansion of the diversity of the content of the studied material increase the motivation and interest of students in learning, create conditions for creative cooperation and competition, encourage students to self-esteem and self-esteem. A well-chosen didactic teaching principle ensures the development of students' personality through their involvement in various independent purposeful actions, forms universal educational goals and achievements that form the basis of the educational process. Therefore, the essence of education of the XXI century is to develop a reliable inner core and goal-setting skills in order to find their own way in an increasingly uncertain, dynamically developing, unstable and increasingly complex world through a system-activity approach and natural science literacy.

The principle of the system-activity approach is to form the personality of students and promote them in development when they perceive knowledge not in a ready-made form, but in the process of their own activities aimed at «discovering new knowledge». The technology of the system-activity method assumes the ability to extract knowledge by fulfilling special conditions in which students, relying on the acquired knowledge, independently discover and comprehend the educational problem.

The ability of students to apply school knowledge in life is the most important aspect of the system-activity approach, functional literacy and the necessary skills of modern school education.

Keywords: geography teaching, system-activity approach, didactic principles, active learning, self-education.

С. Кумарбекулы¹, И. Гайсин²

¹*PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: sanat_kv@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, профессор Казанского федерального университета
(Россия, г. Казань), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru*

Возможности применения дидактических принципов в обучении географии

Аннотация. В статье описаны дидактические принципы формирования системно-деятельностного подхода в преподавании географии. Рассмотрены формы и методы преподавания и условия наилучшего использования дидактических принципов в

педагогической практике. Использование в учебном процессе современных дидактических возможностей и расширение разнообразие содержания изучаемого материала повышают мотивацию и интерес учащихся к обучению, создают условия для творческого сотрудничества и соперничества, побуждают учащихся к самоуважению и самооцениванию. Правильно подобранный дидактический принцип обучения, обеспечивает развитие личности учащихся через вовлечение их в различные самостоятельные целенаправленные действия, формирует универсальные учебные цели и достижения, составляющие основу образовательного процесса. Поэтому, суть образования XXI века заключается развить у ученика надёжный внутренний стержень и навыки целеполагания, чтобы найти свой собственный путь во всё более неопределённом, динамично развивающемся, непостоянном и усложняющемся мире посредством системно-деятельностного подхода и естественнонаучной грамотности.

Принцип системно-деятельностного подхода заключается в формировании личности обучающихся и продвижение их в развитии, когда они воспринимают знания не в готовом виде, а в процессе их собственной деятельности, направленной на «открытие нового знания». Технология системно-деятельностного метода предполагает умение извлекать знания посредством выполнения специальных условий, в которых учащиеся, опираясь на приобретенные знания, самостоятельно обнаруживают и осмысливают учебную проблему.

Способность учеников применять школьные знания в жизни – это важнейший аспект системно-деятельностного подхода, функциональной грамотности и необходимых навыков современного школьного образования.

Ключевые слова: обучение географии, системно-деятельностный подход, дидактические принципы, активное обучение, самообразование.

Кіріспе

Мектеп ұжымы бүгінде тез өзгеріп, уақыт талабына сай болуға тырысады. Қоғамдағы білім беру жағдайына әсер ететін негізгі өзгеріс – даму қарқынын жеделдету.

Дәстүрлі оқыту оқушылардың белгілі бір білім мөлшерін қалыптастыруға бағытталған [1]. Алайда, қазіргі уақытта функционалды сауатсыздықпен – адамның нақты өмірлік жағдайларда қажетті білімді қолданбау құбылыстарымен жиі күресуге тура келеді. Бұған күні кеше ғана бүкіл дүние жүзіне тарап, талай адамды ажал құштырған пандемияның да зардабы тимей қалған жоқ. Онлайн форматтағы сабақтар барлық жерде бірдей дерлік өз нәтижесін бере қойды деп айта алмаймыз. Осы тұста мектептегі білімнің практикалық және теориялық бағдарының әлсіздігі анықталды.

Адамзат баласы өзінің қоршаған дүниеге деген алғашқы көзқарастарын қалыптастырып, тылсым табиғаттың сан алуан қырлары мен сырларын зерттеуге ден қойған кезден бастап-ақ география ғылымы дамуын бастады. Демек, география өте ертеден келе жатқан білім саласы. Ол табиғи жаратылыс пен әлеуметтік құбылыстардың өзара қарым-қатынасын зерделей отырып, заманауи географиялық зерттеулердің нәтижесінде нетүрлі ғажайыптарды ашып отыр. Жер шарының түкпір-түкпіріндегі саналуан нәсілді тұрғындары, олардың тұрмыс-тіршілігі, тіпті салт-дәстүрлері өздерінің жергілікті географиялық жағдайына, климатына, ауа райына қарай бейімделіп, жаратылыстың тосын ғажайыптарына дайын болуға әрекеттенеді.

«География» пәні адам қызметінің кеңістіктік жағын, географиялық ұғымдарды, адамзаттың географиялық қабықтағы ролін, жердің көлемі мен пішінін, айналадағы табиғи құбылыстарды және т.б. зерттейді. Қазіргі жағдайда географиялық орта өте белсенді және өзгермелі, бұл әр көріністен ондағы дұрыс бағдар үшін жауапкершілік, мағыналы мінез-

құлық және оның кеңістігін шығармашылық дамыту, бүкіл әлемдегі адамдардың мәдени әртүрлілігін түсіну және бағалау қабілеті сияқты қасиеттерді талап етеді [2].

Жалпы өмірлік тәжірибеде оқушыларға тәрбие берудің теориясын педагогика ғылымы дамытатынын жақсы білеміз. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы дегенді ертеректе әл-Фараби бабамыздың айтып кеткенін ұмытпағанымыз абзал. Оның үстіне бүгінгі ақпараттық технологиялардың барынша қарыштаған кезеңінде кез келген пәнді, оның ішінде географияны оқыту да ғылыми жаңалықтарға қарай дами түсуде. Географияны оқыту тек пән бойынша берік білім беруді ғана емес, сонымен қатар, географиялық материалда оқушылардың тәрбиесі мен дамуына, оқушының жеке басының қалыптасуына ықпал етуді қамтиды. Сондықтан да география сабақтарында білім беру мәселелерін дамыту педагогиканың жалпы ережелеріне негізделген дейміз [3].

Ал енді кез келген пәнді оқыту кезінде білімгерлердің жас ерекшеліктерін, физиологиялық және психологиялық дамуын есепке алған өте орынды болар еді. Бұл, әрине, пән мұғалімінің осы мәселені дұрыс ойластыруына да байланысты. Олар ең алдымен оқытылатын жаңа материал оқушының мүмкіндігіне сәйкес болуына, олардың белгілі бір қызығушылықтарын оятуына ықпал ететіндігін ескеруі тиіс. Бір сөзбен айтқанда, басқа пәндер секілді географияны оқыту әдістемесін жасау үшін де психологияның алатын орны маңызды демекпіз. Географияны оқытудың мазмұнын таңдауда оқушылардың психофизиологиялық ерекшеліктеріне сай оларды дүниежүзі елдерінің географиялық жай-күйімен танысуға қызықтыра алу да ұстаз еңбегіне тікелей байланысты. Әлемнің таңғажайып табиғатымен, экзотикалық көркемдігімен, өзіне ғана тән ерекше әсемдігімен етене танысу кез келген білімгердің қызығушылығын тудырып, әр елдің геосаяси, экономикалық, мәдени дамуынан хабардар болуы оқушының білім көкжиегін ғана емес, өмірлік көзқарасын да кеңейтетіні сөзсіз.

Мектеп бағдарламасындағы география пәні мазмұнының теориялық білім жағынан артуына орай оны оқытудың әдістемесі де күн өткен сайын жаңарып, жаңғырып отыруды қажет етуде. Кез келген пәнді оқыту процесі ең алдымен білімгерлердің таным әрекетін арттыруға бағытталуы тиіс десек, географияны оқытуда да осындай мақсат қойылатыны сөзсіз. Оқушылардың білімге деген ынта-ықыласы, қарым-қабілеті, көп білуге деген ұмтылушылығы, сабақ үстіндегі белсенділігі ұстаздың оқытудың саналуан мақсат-міндеттерін орындауы барысындағы ұтымды әдістерді қолдана алуынан келіп туындайтыны рас [4]. Сондықтан да оқыту әдістерін жетілдіру, әсіресе география пәні мұғалімінің сабақтар жүйесінде оны дұрыс таңдай білуіне көп мәселе қатысты. Оқыту әдістерінің тиімділігін арттыра отырып, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін жетік меңгерген ұстаз ғана табысқа жетеді. Жаңа сабақтың тақырыбы, оқу материалының мазмұны, білімгерлердің дайындық дәрежесі – мұның барлығы да мұғалімнің оқыту әдісін дұрыс таңдауына ықпал ететін жәйттар. Оқыту әдістемесі мен логика арасындағы байланыстың мықтылығы ойлау формасының бірін көрсететін ғылыми ұғымды анықтауға әсер етеді. Өйткені білім алатын оқушылар логикалық ойлаудың талдау, синтез, абстракция, салыстыру, жалпылау, т.б. әдістерін қолдана білуі керек. Кез келген білім саласы сияқты географияны оқыту әдістемесі де ғылымның дамуына тікелей әсер ететін практикамен тығыз байланысты. Осы тұста оқыту әдісін дұрыс таңдаған география пәнінің мұғалімі, біріншіден, оқыту әдісін жаңа сабақтың мақсат-міндетіне және оқушылардың таным әрекетінің ерекшелігіне сай таңдайды. Екіншіден, өзінің қолында бар көрнекіліктер мен құрал-жабдықтарды ескереді, үшіншіден, білім беру ұйымының географиялық орналасу жағдайы да назардан тыс қалмайды.

Зерттеу әдістері

Ғылыми жұмысымызда зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды. Зерттеу тақырыбы бойынша психологиялық, педагогикалық талдаулар жасалып, географияны оқыту әдістемесі теориялық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан сарапталды. Атап айтар болсақ, теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістері негізінде оқыту әдістемесінің арнайы сызбасы жасалды.

Жалпы логикалық білім әдісі болып есептелетін зерттеудің салыстырмалы әдісі қолданылды. Дәстүрлі және заманауи география сабақтарының белгілері кестемен көрсетілді.

Талдау мен нәтижелер

Егемен еліміздің дамуындағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық ахуал, бүгінгі жаһандану дәуірі дендеп келе жатқан ғасырымыздағы заманауи ақпараттық технологиялар іргелі ғылымның жай-күйін, мектепте географияны оқыту тәжірибесін терең әрі жан-жақты зерделеуді талап етуде.

Мектеп мұғалімі өзінің жұмысын дұрыс бағалауы, өзге әріптестерінің тәжірибесін өзінікімен салыстыра зерттеуі, өзінің шығармашылық ізденістерін арттыруы, тіпті өзін-өзі тәрбиелеуі үшін қажет дүние.

Географияны оқыту әдістемесі дегеніміз негізінен алғанда жеке пәндік дидактика болып саналатыны белгілі. Сондықтан да дидактика оқушыларға білім берудің мазмұнын, оларды оқытудың, тәрбиелеудің тұтас процестері барысының дамуын зерттейді. Демек, ол жалпы оқыту үдерісінің тұтастай заңдылықтарын белгілей отырып, оның мазмұнын, мәнін тандаудың басты мақсаттары мен принциптерін айқындайды.

Дидактика ол нақты оқу пәндерінің оқушыларға білім берудегі, тәрбиелеудегі, олардың бойындағы дағдыларды қалыптастырудағы ерекшеліктеріне қатысты нәрсе емес. Әрине, жеке пәндерді зерттеудің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар екені анық: оқушылардың дені теориялық білім алуға ден қойса, қайсыбіреулері дағдылары мен іскерліктерін арттыруға күш салады. Осыған байланысты мектептің жекелеген пәндерін оқыту барысында оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарын көрсете отырып, оқыту әдістері мен жеке дидактиканы қарастыру қажет болады. Осылайша, дидактика оқытудың жалпы теориясы ретінде аталмыш пәннің мазмұны мен құрылымын, оны оқытудың формалары мен тәсілдерін жасау кезіндегі әдістемелерді басшылыққа алатын әдіснамалық ережелерді (жалпы принциптерді) әзірлейді. Ал осы әдістеме өз кезегінде дидактикаға теориялық талдау жасау үшін және оны жалпылау үшін материалдар беретін болады.

Дидактика дегенде ең алдымен есімізге чехтың ұлы педагогы Я.А. Коменский еске түседі. Сонау 1657 жылы «Ұлы дидактика» деген еңбек жазып, онда «нені оқыту керек және қалай оқыту» керек деген мәселені қозғаған еді. Я.А. Коменскийден бастау алған бұл терминді бүгінде білім беру мен оқытуды зерттейтін ғылым саласы ретінде қарастырамыз. Мұны оқыту теориясы деп те түсіндіруге болады. Бір сөзбен айтқанда, оқытудың алғашқы сәтінен бастап соңғы нәтижелерін қосқандағы жалпы барысы дейміз.

Ал енді принцип дегенде – ол оқыту барысындағы басшылыққа алынатын идеялар, талаптар, қағидалар. Дидактикалық принциптер – оқыту теориясының мазмұнын, оқыту әдістерінің алға қойған мақсаттарын анықтап отыратын қағидалар жүйесі. Демек, оқыту принциптері дидактиканың категориясына кіреді. Нақтылап айтқанда, оқыту принципі ұстаз бен шәкірттің жұмысын реттестіріп отыратын ережелер. Осыған байланысты ол мектепте жүргізілетін барлық сабақта қолданылады. Ең алғашқы оқыту принциптерін ұсынған да осы Я.А. Коменский болатын. Әрине, Я.А. Коменский заманынан бері бірнеше ғасыр өтті. Қазақтың ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин де оқыту ережелерін қазақ мектептеріндегі білім берудің ерекшеліктеріне сәйкес қолданылуы керек деген болатын.

Осылайша, барша педагог-ғалымдардың сан ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінен кейін *дидактикалық принциптер* жүйесі мынадай болып түзілді: ғылымилық; саналылық пен белсенділік; көрнекілік; жүйелілік пен бірізділік; беріктілік, тиімділік; теория мен тәжірибенің байланыстылығы.

Кез келген басқа білім саласы сияқты географияны оқыту әдістемесі ғылым ретінде дамып отыр. География пәні бүкіл әлемнің біртұтас, күрделі жүйесін қалыптастыратын идеологиялық пән ретінде кез келген оқушыны ғана емес, кез келген ересек адамды да

қызықтыратыны анық. Өйткені географиялық білім мен дағдылардың толық жүйесін күнделікті тіршілікте кез келген жанның пайдалануы әбден мүмкін.

Біз ғылыми мақаламызда сөз еткелі отырған географияны оқытуда жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастыру мәселесі де өзектілігімен құнды. Бұл тәсілдің басты мақсаты оқушының география пәніне деген қызығушылығын оятып қана қоймай, сонымен бірге шәкірттің өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Осы жүйелік іс-әрекеттік тәсіл мемлекеттік білім беру стандартының негізі болып табылады.

Бағытталған негізгі жалпы білім:

- оқушылардың белсенді оқу-танымдық қызметін дамыту;
- оқушылардың өзін-өзі дамытуға дайындығын қалыптастыру;
- білім алушылардың жеке жас, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру процесін құру [5].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, жүйелік іс-әрекеттік тәсіл дегеніміз оқушының өз бетінше білім алу дағдысын қалыптастыруы. География пәнінің мұғалімі мұны жүзеге асыруы үшін шәкірттің оқулықтағы дайын материалды алып қана қоймай, әр түрлі ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, басқа дереккөздерінен білімді өздері алып шығаратындай жағдай жасауы қажет. Мұны жүйелік-әрекеттік тәсілдің *жұмыс принципі* дейді. Яғни, қазіргі интернет ресурстарын пайдалана отырып, оқушы сол күнгі жаңа сабақтың тақырыбына қатысты деректерді алуға дағдылануы тиіс. Бұл тұста оқушы сабақ барысындағы білімін өмірлік тәжірибесінде дұрыс пайдаланып, өзін өмірлік ұстанымы бар тұлға ретінде көрсетуіне жол ашылады. Нақтырақ айтқанда, география пәнінің мұғалімі білімгердің алдына мақсат қоя білуі, өз іс-әрекетінің нәтижесіне жауап бере алуы секілді өмірлік қажеттілігі бар маңызды дағдыларды қалыптастыруына ықпал жасауы тиіс. Әрине, бұл процесс шәкірт пен ұстаз арасындағы өзара түсінісітік принциптеріне негізделуі тиіс. Жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің тағы бір принципі *жүйелілік принцип* деп аталады. Бұл принцип бойынша география пәнінің мұғалімі қоршаған дүние жайлы тұтас, жүйелі ақпарат беруге міндетті. Жүйелік іс-әрекеттік тәсіл балаларды барынша білімді етіп тәрбиелеуге, олардың ой-өрісін заманауи талаптарға сай дамытуға, бір сөзбен айтқанда белсенді әрі құзыретті шәкіртті қалыптастыруға көмектеседі [6]. Мұндай оқытудың жүйелік іс-әрекеттік тәсілі нәтижесінде балалар география сабағының оқу бағдарламасын меңгеріп қана қоймай, жалпы өмірдегі өзінің тұлғалық іс-әрекетінде адамзат баласының мәдени құндылықтарын игеруге ұмтылады. Бұл әрине, ақпараттар ағынындағы күндіз-түні үздіксіз жаңарып отыратын мол мәліметтер қорының ұтымды игерілуіне байланысты.

Қазіргі кездегі ғылым дамуының айрықша белгісі – зерттеу процесінде математикалық аппаратты пайдалану [7]. Географияның оқу процесін зерттеу үшін нақты математикалық әдістер қолданыла бастады. Олар зерттелетін объектілерді сапалы түрде бағалауға ғана емес, сонымен қатар оларды сандық түрде көрсетуге, оқу процесінің құрамдас бөліктері арасындағы байланыстар мен тәуелділіктерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді (мысалы, географияны оқытуды жетілдіру қандай факторларға байланысты әдістеріне байланысты, оқыту әдістері мен мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту білімдері мен дағдыларының деңгейі арасындағы байланыс қандай).

Тарихи әдістің мәні мынада: барлық зерттелетін құбылыстар дамуда, уақыт бойынша өзгеруде, сондықтан олар жаңаша қарастырылуы керек. Бұл әдіс географияны оқыту әдістемесі бойынша сұрақтарды құрастыру кезінде өткеннің тәжірибесін есепке алуды, осы процестердің тарихи аспектіде қалай өзгергенін, қандай кезеңдерден өткендігін талдауды, содан кейін ғана болжам жасауды талап етеді. Тарихи әдістің көмегімен географияны оқытудың қазіргі әдістемесінің мәселелерін зерттеуге тарихи-әдістемелік зерттеу деректері тартылады.

Зерттеудің салыстырмалы әдісі – жалпы логикалық білім әдісі. Бұл географияны оқыту әдістемесінің әдістемелік негізі. Білім беру, тәрбиелеу және даму процесін тұтастай зерттеуге

жаңаша көзқарасты талап етеді; -оқу процесін оның құрамдас бөліктері мен элементтерінің жалпы байланысы мен тәуелділігі, сонымен қатар сандық өзгерістердің сапаға ауысуы, ішкі қайшылықтарды ашу тұрғысынан қарастыру; -оқу процесін үздіксіз қозғалыста, өзгерісте және дамуда қарастыру. Географияны оқыту әдістемесінде зерттеу әдістері теориялық және эмпирикалық болып екі топқа бөлінеді (1-сурет).

Сурет 1 – Географияны оқыту барысын зерттеу әдістері

Теориялық әдістер оқу процесінде жалпылауды жасауға, фактілерді талдауға, заңдылықтарды анықтауға бағытталған. Оларға: жүйелік-құрылымдық талдау, типологиялық көзқарас, математикалық әдістер, тарихи және салыстырмалы әдістер жатады. Жүйелік-құрылымдық талдаудың мәні мынада: зерттеу пәні өзара әрекеттесетін құрамдас бөліктерден тұратын интегралды жүйе ретінде қарастырылады және осы компоненттер арасындағы байланыстар мен өзара әрекеттестіктерді зерттеуге назар аударылады. Осыған сәйкес географияны оқыту үдерісін зерттеу мұғалім мен оқушының іс-әрекеті (яғни, оқыту мен оқу) арасындағы, оқыту мазмұнының мақсаттары, әдістері мен құралдары арасындағы, білімді меңгерту, оқу-тәрбиелеу, білім беру, оқу-тәжірибелік, оқу-әдістемелік және коммуникациялық технологияларды меңгеру арасындағы байланысты анықтайды. мектеп оқушыларын дамыту және тәрбиелеу. Жүйелік-құрылымдық талдау сабақтың мақсаттарын анықтауды көздейді, мақсаттармен байланысты оқытудың мазмұны, оқыту әдістері мен тәсілдері, оқу жабдықтары анықталады. Жүйелік әдіс мұғалім әр сабақтың функцияларын және олардың оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипаты бойынша мазмұны мен оқыту әдістерінің мақсаттары бойынша өзара байланысын анықтай отырып, бір тақырып бойынша бірден бірнеше сабақты жоспарлап, дамытатындығында көрінеді [8; 9].

1-кесте – Дәстүрлі және заманауи география сабақтарының белгілері [10]

Салыстыру белгілері	Дәстүрлі сабақ	Қазіргі сабақ
Мақсаттары мен мазмұны	Білім мен дағдыларды қалыптастыру	Білім мен дағдыларды қолдану арқылы оқушының жеке тұлғасын дамыту, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін арттыруы.
Мұғалім қызметі	Білімгерлерге мәлімет беру. Ұстаз бен шәкірт қызметтерін нақты айқындау.	Білімгерлердің қызметін оның танымын кеңейту бағытында ұйымдастыру. Ұстаздың қайсыбір қызметтері білімгерлерге ұсынылады (тақырыпты кеңінен зерттеу мәселесін жоспарлау, нәтижесін байқау, өзін-өзі бақылау және т.б.)
Оқытудың басым әдістері	Репродуктивтілікпен бірге түсіндірме және иллюстрациялық	Ішінара іздеу, түсіндірме-иллюстрациялық, репродуктивті және зерттеу әдістерінің үйлесімі
Оқыту құралдары	Дәстүрлі: оқулық, физикалық карталар, көрнекілік құралдары	Пән бойынша ОӘК және оқытудың жаңа (цифрлық) құралдары: мультимедиялық оқулықтар, электрондық карталар және презентациялар, телекоммуникация құралдары, интерактивті тақта және т.б.
Білімгерлердің оқу әрекетін ұйымдастыру формалары	Жекемен үйлесетін фронтальды басымдық	Ұжымдық нысандарды қолдану: топтық жұмыс, екеуара жұмыс
Сабақтың түрлері мен өзгешеліктері	Сабақтың сатыларын нақты белгілеу. Біріктірілген, проблемасыз сабақ басым	Сабақтың кезеңдерін нақты ажырату жоқ. Сабақтың әр түрлі түрлері: пәнаралық, проблемалық; дәстүрлі емес сабақтар
Оқушыларды тәрбиелеудің басты факторы	Сабақтың мазмұны	Оқытудың өнімді әдістері мен технологиялары
Қарым-қатынас стилі: мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас сипаты	Авторитарлық	Демократиялық: мұғалім оқушыларды құрметтейді, олардың жеке ерекшеліктерін ескереді
Сабақтағы оқушылардың өзара қарым-қатынасының сипаты	Оқушылар арасында байланыс жоқ	Оқушылар ұжымдық жұмыс аясында сөйлеседі

Жүйелік іс-әрекеттік тәсіл аясында сабақтарды құрылымдау сабақтағы қадамдардың келесі тізбегін қамтиды:

1. Оқу іс-әрекетін ынталандыру (өзін-өзі анықтау).

Бұл кезең оқушының сабақтағы оқу іс-әрекетінің кеңістігіне саналы түрде кіруін қамтиды. Бұл кезеңде оқушының сабақта іс-әрекетке оң өзін-өзі анықтауы ұйымдастырылады, атап айтқанда:

- 1) оқу қызметі тарапынан оған қойылатын талаптар өзектендіріледі;
 - 2) оқу қызметіне енгізудің ішкі қажеттілігінің туындауы үшін жағдайлар жасалады;
 - 3) тақырыптық шеңберлер орнатылады.
2. Білімді өзектендіру және оқушы іс-әрекетіндегі жеке қиындықты белгілеу.

Бұл кезең балалардың ойлауын жоспарланған іс-әрекетке дайындауды қамтиды. Сонымен қатар, оқушыларды сынамалы оқу әрекетін дұрыс өз бетінше орындауға дайындау және ынталандыру ұйымдастырылады:

- іс-әрекеттің жаңа тәсілін құру үшін жеткілікті білім, білік және дағдыларды өзектендіру;

- тиісті ақыл-ой операцияларын жаттықтыру. Соңында кезеңінің құрылады қиындығы жеке қызмет оқушылармен өздері тіркелетін.

3. Орын алатын қиындықтың негізі мен себептерін анықтау.

Бұл кезеңде мұғалім оқушылардың қиындықтың негізі мен себептерін анықтауды ұйымдастырады:

- орындалған операцияларды қалпына келтіру және қиындық туындаған негізді, кадамды белгілеу ұйымдастырылады;

- қиындықтың себептері анықталады: осы сыныптың бастапқы мәселесін шешу үшін қандай да бір нақты білім жетіспейді.

4. Қиындықтан шығу жобасын құру (мақсат пен тақырып, әдіс, жоспар, құрал).

Бұл кезеңде білімгер болашақ оқу іс-әрекеттерінің жобасын коммуникативті түрде қарастырады:

- мақсат қойыңыз;

- мақсатқа жету жоспарын құру;

- оқушылар проблемалық жағдайды шешу әдісін таңдап, таңдалған әдіс пен құралдар негізінде (модель алгоритмдері, оқулық);

- мақсатқа жету жоспарын құру жүзеге асырылады.

Бұл процесті мұғалім басқарады: алдымен жетекші диалогтың көмегімен, содан кейін ынталандырушы, содан кейін зерттеу әдістерінің көмегімен.

5. Салынған жобаны іске асыру.

Бұл кезеңде қажет:

- бастапқы мәселені шешуді ұйымдастырыңыз (білімгер ұсынған әртүрлі нұсқалар талқыланады және ең жақсы нұсқа таңдалады, ол ауызша және символдық түрде жазылады);

- қиындықты жөнуді түзету;

- жаңа білімнің сипатын нақтылау.

6. Сөйлеу арқылы бекіту.

Бұл кезеңде балалардың (жұпта немесе топта) сөйлеу арқылы типтік мәселелерді шешуде жаңа іс-қимыл әдісін меңгеруін ұйымдастыру қажет.

7. Стандарт бойынша өзін-өзі тексерумен өзіндік жұмыс.

Бұл кезеңде жұмыстың жеке түрі қолданылады: оқушылар жаңа үлгідегі тапсырмаларды өз бетінше орындайды және стандартпен кезең-кезеңімен салыстыра отырып, өзін-өзі тексеруді жүзеге асырады. Соңында оқу іс-әрекетінің және бақылау процедураларының құрастырылған жобасының орындалуының орындаушылық көрінісі ұйымдастырылады.

Кезеңнің эмоционалдық бағдары мүмкіндігінше әрбір білім алушы үшін оны одан әрі танымдық әрекетке қосуға ынталандыратын жетістік жағдайын ұйымдастырудан тұрады.

8. Білім және қайталау жүйесіне қосу.

Жаңа білімнің қолданылу шегі белгіленеді және аралық саты ретінде әрекеттің жаңа тәсілі қарастырылған тапсырмалар орындалып, мазмұнды сабақтастықты қамтамасыз етуге қажетті оқу материалының мазмұны қайталаанады.

9. Оқу әрекетінің рефлексиясы.

Мұғалім оқушылардың өз іс-әрекетін бағалауын ұйымдастырады. Сабақта шешілмеген қиындықтарды алдағы оқу іс-әрекетіне бағыт ретінде белгілейді, үй тапсырмасын талқылау және жазу ұйымдастырылады.

Дидактика тарихында оқытудың келесі түрлері бөлінеді: догматикалық, түсіндірмелі-иллюстративті және дамытушылық.

Догматикалық оқу. Ол оқу материалын механикалық есте сақтауға және оны сөзбе-сөз жаңғыртуға бағытталған. Механикалық есте сақтау қабілетін дамытады, оқуға деген қызығушылығын тудырмайды.

Түсіндірме-иллюстративті оқу. Бұл білімгерлерге білім негізінен дайын түрде берілетін дәстүрлі, ең кең таралған оқыту. Мұғалім оқу материалын оқушының санасына жеткізуге ұмтылады. Ол үшін көрнекі құралдарды пайдаланады. Бұл негізінен репродуктивті жаттығулар. Оқушылар жаңа білімді қабылдауы, түсінуі, есте сақтауы және қайта жаңғыртуы керек. Практикалық жұмыс үлгі бойынша белгілі әдіспен жүргізіледі. Оқыту білімді еске түсіру қызметін атқарады. Дегенмен, бұл оқу білімгердің танымдық әрекетін арттыра алмайды.

Дамыта оқыту. Аты айтып тұрғанындай, оқушының өз білімін өзі дамытуға күш салуы. Әрине, ұстаз бағыт-бағдар бере отырып, шәкіртінің таным-қабілетін оқу бағдарламасынан тыс қосымша материалдарды меңгеруіне қолайлы жағдай жасайды. Баланың белгілі бір тақырыпқа өз бетінше қызығушылық танытып, ізденіп, зерттеп, ой тұжырымдауы, яғни өзін-өзі дамытуы осыны білдіреді.

Проблемалық оқыту теориясы. Проблемалық оқыту – бұл келесі әрекеттердің жиынтығы:

- проблемалық жағдайларды ұйымдастыру;
- мәселелерді тұжырымдау;
- оқушыларға проблемаларды шешуде қажетті көмек көрсету;
- осы шешімдерді тексеру;
- алынған білімді жүйелеу және бекіту процесін басқару;
- ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясы.

Оқушының ойлау ерекшелігі, сабақ барысындағы тапқырлығы, ойын ашық айта білуі, қойылған сұраққа жылдам әрі нақты жауап бере алуы, бір сөзбен айтқанда оқушыны ерекшелігін жеке қасиеттері білінетін проблемалық оқытуды қамтиды.

Проблемалық оқытудың мәні проблемалық жағдайларды құру (ұйымдастыру) және оларды оқушылар мен педагогтың бірлескен іс-әрекеті процесінде, біріншісінің барынша дербестігімен және білім алушылардың қызметін бағыттайтын соңғысының жалпы басшылығымен шешу болып табылады.

Бағдарламаланған оқыту. Бұл оқу түрі дәстүрлі оқытудың кемшіліктеріне әрекет ретінде пайда болды. Дәстүрлі білім беруде оқушының жеке ерекшеліктері жеткілікті түрде ескерілмейді. Барлық оқушылар қабілетіне қарамастан оқулықтан және сабақта бірдей ақпарат алады. Ақпаратты беру тәсілінде ешқандай айырмашылық жоқ. Бірақ әр оқушы материалды өзінше қабылдайды. Дәстүрлі оқытуда ең көп зардап шегетін – әлсіз және күшті оқушылар. Әлсіз оқушылар оқу материалын меңгермейді, ал жақсы білетін үздік оқушылар негізінен ештеңе істемейді.

Оқытудың барлық түрі оқу бағдарламаларында қарастырылған. Яғни сабақтар сол бағдарламалармен өткізіледі. Мұнда оқулық немесе оқу құрылғысы (электронды машина) ретіндегі бағдарламалар қолданылады.

Бұл бағдарламаларға оқу материалдары, оған қатысты сұрақтар мен тапсырмалар ендірілген. Білімгердің жас ерекшелігіне қарай бағдарламадағы оқу материалының бөліктерінің көлемі әр түрлі болады.

Сондықтан сызықтық және тармақталған бағдарламаланған оқыту арасында айырмашылық бар.

Сызықтық бағдарламаланған оқыту кіші жастағы оқушыларға арналған. Оқу материалының бөліктері шағын. Сұрақтар мен тапсырмаларға жауап бергенде оқушы бос орындарға тиісті сөздерді енгізумен шектеледі. Қателердің болу мүмкіндігі жоққа

шығарылады. Жауаптардың дұрыстығы бірден тексеріледі. Тармақталған бағдарламалау үлкенірек білім алушыларға арналған. Оқу материалының бөліктері көлемі жағынан маңыздырақ. Сұрақтарға бірнеше балама жауаптар бар. Егер оқушы қате жауапты таңдаса, ол әрі қарай қозғала алмайды. Бағдарлама нені оқу керектігін көрсетеді. Кейбір тармақталған бағдарламаның дайын тұрған жауабы жоқ. Білімгер өз білімі бойынша жауап бере алады. Сзықтық және тармақталған бағдарламалардың кейбір элементтері бар.

Модульдік оқыту. Бұл білімгерлердің оқуға деген ынта-ықыласын арттырып, тың ізденістерге жетелейтін географиядағы жаңа оқу түрі. Мектеп географиясының тақырыбы жеке сабақтарға бөлінеді. Барлық тақырып бойынша модульдік бағдарлама құрастырылған. Бұл модульдік оқыту әрбір білімгердің білім деңгейін айқындауға бағытталған. Өйткені, оларға берілетін білімді алдын-ала модульге бөліп оқыту өте нәтижелі болады. Білімгердің оқу материалын жеке бөлікке бөліп меңгеруі олардың шығармашылық ізденісін де тереңдете түседі. Әрбір бөлік бойынша материалды меңгеру сұрақтар, тапсырмалар, тестілер түрінде тексеріледі.

Білім алушының кез келген өзіндік жұмыс түрі баллмен бағаланады. Модульді оқу алдында кіріс бақылауы жүргізіледі (жаңа тақырыпты оқуға қажетті негізгі білімдер анықталады). Тақырыпты оқып болғаннан кейін – шығыс бақылау (оқылатын материалды меңгеруі тексеріледі). Үйге тапсырма беріледі. Модульдік оқытудың мақсаты – оқушыларды өз бетінше білім алуға үйрету.

Қорытынды

Қорытындылай келе, келесі тұжырым жасауға болады. Жалпы, дидактикалық материалдар білім алушылардың танымдық іс-әрекеттерін, география пәніне деген ынтасы мен қызығушылықтарын, сондай-ақ, өз бетінше білімді меңгеру ұмтылыстарын арттыра түседі. Бүгінде білім ордаларында беріліп отырған оқу материалдары бірізді және дұрыс баяндалған, үш деңгейлі тапсырмалар берілген.

Біз қарастырған оқулық құралдарында берілген материалдар толықтай білім алаушылардың жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейлеріне сәйкес сұрыпталып баяндалған. Өмірлік мәнге сай мәселелер көтеріліп, нақты қарастырылған. Этика, эстетика, қоғамтану, әдебиет, Қазақстан тарихы пәндерімен оқулықішілік және оқулықаралық, сондай-ақ, пәнаралық байланыстарда көрсетілген. Тест тапсырмалары мен сұрақтар білім алушының ойлау қабілетін арттыруға ықпал етіп, түрлі орын алатын мәселелерде оң шешімді қабылдай алуға көмектеседі. Білім алушының белсенділігін арттырып, зияткерлік қабілетін дамыта отырып, дұрыс жауапты табуға арналған білімнің жоғарғы деңгейде болуын қажет еткізеді. Дегенмен де әлі де болса, толықтырулар қажет.

Бір сөзбен айтқанда, география пәнін оқыту кезінде дидактиканың догматикалық, түсіндірмелі-иллюстративті және дамыта оқыту секілді түрлері арқылы жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастыру оқушының оқу материалының кейбір сұрақтарын терең әрі жан-жақты зерделеуі үшін басқа да дереккөздерді пайдаланып, шығармашылық ізденісін арттыра түседі демекпіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гуркова В.С. Метод обучения по В.Ф. Шаталову // Научные исследования и разработки молодых ученых. – 2016. – №9-1. – С. 50–55. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-obucheniya-po-v-f-shatalovu> (қаралған күні: 21.09.2022)
2. Сухов В.П. Системно-деятельностный подход в развивающем обучении школьников: монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. – 155 с.
3. Kalkashev S., Nurbol U., Abdimanapov B., Kaimuldinova K., Ayapbekova A., Nurhanov, M. The technology of criterion assessment of students' knowledge in geography lessons // World Journal on

- Educational Technology: Current Issues. – 2022. – №14(2). – P. 414–425. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6727>
4. Nina Mård & Charlotta Hilli. Towards a didactic model for multidisciplinary teaching – a didactic analysis of multidisciplinary cases in Finnish primary schools // Journal of Curriculum Studies. – 2022. – №54:2. – P. 243–258. DOI: 10.1080/00220272.2020.1827044
 5. Аналитические материалы по обучению предмету «География». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 106 с.
 6. Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
 7. Далингер В.А. Системно-деятельностный подход к обучению математике // Наука и эпоха: монография / под ред. О.И. Кирикова. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2011. – С. 230–243.
 8. Aykac V. An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 174. – P. 1859–1866. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.848>
 9. Абдрасилов Б.С., Салыбекова Н.Н., Тұрсынходжаева Ш.А. Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны оқытудың заманауи әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4(118). – Б. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040>
 10. Yuan R., Stapleton P. Student teachers' perceptions of critical thinking and its teaching // ELT journal. – 2020. – Т. 74. – №1. – С. 40–48.

REFERENCES

1. Gurkova V.S. Metod obucheniya po V.F. Shatalovu [The method of teaching by V.F. Shatalov] // Nauchnye issledovaniya i razrabotki molodyh uchenyh. – 2016. – №9-1. [Elektrondy resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-obucheniya-po-v-f-shatalovu> (qaralghan kuni: 21.09.2022) [in Russian]
2. Suhov V.P. Sistemno-deyatelnostnyi podhod v razvivayushem obuchenii shkolnikov: monografiia [System-activity approach in the developing education of schoolchildren: monograph]. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2004. – 155 s. [in Russian]
3. Kalkashev S., Nurbol U., Abdimanapov B., Kaimuldinova K., Ayapbekova A., Nurhanov, M. The technology of criterion assessment of students' knowledge in geography lessons // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2022. – №14(2). – P. 414–425. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6727>
4. Nina Mård & Charlotta Hilli. Towards a didactic model for multidisciplinary teaching – a didactic analysis of multidisciplinary cases in Finnish primary schools // Journal of Curriculum Studies. – 2022. – №54:2. – P. 243–258. DOI: 10.1080/00220272.2020.1827044
5. Analiticheskie materialy po obucheniyu predmetu «Geografiya» [Analytical materials for teaching the subject «Geography»]. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 106 с. [in Russian]
6. Afanasiev V.G. Sistemnost i obshestvo [Consistency and society]. – М.: Politizdat, 1980. – 368 s. [in Russian]
7. Dalinger V.A. Sistemno-deyatelnostnyi podhod k obucheniyu matematike [System-activity approach to teaching mathematics] // Nauka i epoha: monografiia / pod red. O.I. Kirikova. – Voronezh: Izd-vo VGPU, 2011. – С. 230–243. [in Russian]
8. Aykac V. An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 174. – P. 1859–1866. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.848>
9. Abdrasilov B.S., Salybekova N.N., Tyrsynhodjaeva Sh.A. Joba zertteu jumystary negizinde biologiyany oqytudyn zamanau adisteri [Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4(118). – Б. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040> [in Kazakh]
10. Yuan R., Stapleton P. Student teachers' perceptions of critical thinking and its teaching // ELT journal. – 2020. – Т. 74. – №1. – С. 40–48.